

ГЕНЕЗИС ЗАКОНОДАВЧОГО ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ВЧИНЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЗЛОЧИНІВ ПОЧИНАЮЧИ З ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ ПО ХІХ СТОЛІТТЯ

В. М. Чередник

*старший викладач кафедри кримінального права та процесу
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. Генезис розвитку законодавства про військові злочини немає в Україні достатнього наукового обґрунтування, саме в частині дослідження історичних аспектів законодавчого формування підстав кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів, що є необхідним для детальнішого поглибленого вивчення військово-кримінального законодавства України з метою оптимізації та удосконалення норм кримінального права України даної сфери.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вивченню історичного розвитку кримінального військового законодавства, взагалі, та щодо певних груп військових злочинів були присвячені наукові праці таких вчених, як: Г.В. Андрусевич, В.М. Білоконев, П.П. Богущкий, В.П. Бодаєвський, В.К. Матвійчук, М.І. Карпенко, В.С. Давиденко, М.М. Сенько, М.І. Хавронюк, С.О. Харитонов, О.С. Ткачук та інших. Але питання законодавчого генезису видів кримінальної відповідальності за певні групи військових злочинів, народження і скасування цих видів, невинуватих жорстокість і подальша гуманізація окремих видів кримінальної відповідальності за військові злочини у різні періоди розвитку кримінального законодавства, вплив історичних аспектів на український законотворчий процес даної сфери – залишились недостатньо висвітленими.

Метою статті є висвітлення розвитку військово-кримінального законодавства взагалі та дослідження основних історичних аспектів законодавчого формування кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів за часів Київської Русі по ХІХ ст. включно.

Основні результати дослідження. Виникнення і розвиток українського військово-кримінального законодавства прямо пов'язано з виникненням і розвитком української армії, армії незалежної суверенної України. Це необхідний крок кожної новонародженої держави, яка дбає про свою обороноздатність та військову міць. Оскільки наша держава є порівняно молодою, відповідно і військово-кримінальне законодавство знаходиться в стадії напрацювання та удосконалення, що і зумовлює, на думку автора, необхідність детального вивчення генезису розвитку військово-кримінального законодавства.

Як відомо, в Київській Русі всі військові дії виконувала так звана княжа дружина, право служити в якій надавалося вільним особам, за умовами, що визначалися особистою домовленістю з князем. Війська не були виділені в самостійну організацію. В хвилину небезпеки, кожний, хто здатний тримати зброю, брав участь у захисті та активних бойових діях. Так тривало декілька сотень літ.

Вперше постійні війська на території «всєя Русі» були засновані Іваном ІV саме для зовнішньої охорони Московської держави, які отримали назву стрілець-

ких [4]. Саме цей період ознаменувався зародженням перших військово-кримінальних правових актів, наприклад:

1) «Устав ратных, пушкарских и других дел, касающихся довоенной науки» (1621р.) – норми військово-кримінального характеру були розміщені в главі «О статейной розписи пушкарей» – характеризувати цю правову норму можна як невизначену, погано структуровану, в якій була зроблена одна з перших спроб визначити дії, які називалися військовими злочинами та відповідний до того часу вид покарання за ці злочинні дії.

2) «Соборное уложение» царя Олексія Михайловича (1649 р.) – у ньому були сформульовані не тільки питання внутрішнього управління державою, скільки був зроблений перший розподіл злочинів «ратних людей» на групи.

Першою групою можна вважати дії, які визначалися як військова зрада («сообщение неприятелю сведений о своей армии, переход на сторону неприятеля, сдача неприятелю города» и т.п.).

Другою групою є злочини, проти життя, здоров'я і гідності, заподіяні ратними людьми під час походів (вбивство, зґвалтування, нанесення тілесних ушкоджень тощо).

Третьою групою були злочини проти майна місцевих жителів і товаришів («кража, грабеж, потрава, опустошение дворов и огородов, захват хлебных запасов»). Найбільш розповсюдженими покараннями за ці злочини були: смертельна кара (повішення, спалення, відсіч голови, утоплення та ін.); «членовредительные» (відсічення рук, ніг, вуха); тілесні (батоги) та інші покарання.

Аналізуючи подальший історичний розвиток військово-кримінального законодавства, можна зазначити, що вагомий вклад у розвиток цієї сфери законодавства зробив Петро І. Особливу увагу в контексті теми дослідження, на думку автора, необхідно приділити «Воинскому уставу» 1716 р. видання, що склався з 4-х частин. Саме частиною II було визначено норми військово-кримінального права. Це і був на той час військово-кримінальний кодекс за назвою «Артикул воинский с кратким толкованием». Ще у 1948 р. досліджуючи історичні аспекти виникнення військово-кримінального законодавства професор В.М. Чхіквадзе стверджував, що цей нормативно-правовий акт того часу був самостійним, не запозиченим в інших країнах, «самобытным» законом, який тісно був пов'язаний з усіма державними реформами того часу [5]. Таку ж думку поділяли Розенгейм, Бобровський та інші вчені. Важливо зазначити, що велика увага приділялася вихованню твердої військової дисципліни і порядку в армії. Діяв цей військово-кримінальний кодекс того часу майже 100 років, до появи «Полевого уголовного уложения» 1812 р. і частково діяв (у мирний час) до видання «Военно-уголовного устава» 1839 р.

Досліджуючи подальше законодавче застосування даного нормативного акту того часу, а саме, «Воинского устава» 1716 р., у контексті нашої теми автор підкреслює, що призначений спочатку тільки для військовослужбовців, невдовзі указом від 10 квітня 1716 р. був розповсюджений і на загальні верстви населення. З чого можна зробити попередній висновок, про те, що на даному етапі розвитку військово-кримінальне законодавство набуло ще одного суб'єкта визначених на той час злочинних дій – загального. Одночасно був розширений перелік злочинних дій, який вже включав в себе дії, які раніше не вважались злочинними, чи

носили характер малозначних проступків. Усі злочини, визначені Військовим артикулом, поділялися на спеціальні військові злочини та загальні. До спеціальних військових віднесено 7 основних груп, що як основна структура, проглядаються і в українському чинному кримінальному законодавстві [2].

Таблиця 1

**Порівняння військово-кримінального законодавства часів Петра I
зі структурою чинного кримінального законодавства України**

П/п група	Історична форма військово-кримінального законодавства за часів Петра I	Чинна форма ККУ зі змінами і доповненнями (похідна від історичної)
1-а група	Воинские изменнические преступления: а) тайная переписка и переговоры с неприятелем; б) сообщение неприятелю пароля или лозунга; в) разглашение неприятельских манифестов; д) побег к неприятелю; е) бегство с поля сражения; ж) отказ вступить в бой; з) оставление своего поста в бою; и) сдача крепости.	з* ст. 418- порушення статутних правил вартової служби чи патрулювання; ст. 420 – порушення правил несення бойового чергування; е, ж * – ст. 429 – самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю; и* ст. 430 – добровільна здача в полон
2-а група	Преступления, выражающиеся в уклонении от воинской службы: а) побег; б) оставление своего места в походе; в) несвоевременная явка из отпуска; г) симуляция болезни с целью уклонения от похода; д) членовредительство; е) самовольная отлучка	а, б* ст. 408 – дезертирство; в, е* ст. 407 – самовільне залишення військової частини; г, д* ст. 409 – ухилення від військової служби шляхом самокалічення або симуляції хвороби
3-я група	Преступления против подчиненности, воинской чести и иных обязанностей по воинской службе: а) оскорбление фельдмаршала или генерала; б) нападение на фельдмаршала или генерала; в) оскорбление штаб-офицера; г) оскорбление унтер-офицера; д) оскорбление караульного; е) оскорбление должностных лиц суда, комиссаров и провиантских служащих; ж) неповиновение приказу «от лености, глупости и медления», а равно неточное исполнение приказа, даже если «дело доброе окончание получит»; з) обсуждение приказаний; и) восстание и бунт; и другие	а*ст. 405 – погроза або насильство щодо начальника (ч. 2-заподіяння тілесних ушкоджень, побовів або чинення інших насильницьких дій щодо начальника... ж*ст. 403 – невиконання наказу (у випадку невиконання, неточного або неповного виконання законного наказу внаслідок неухважності, безпам'ятності тощо) и*ст.402 – непокора (відкрита відмова виконати наказ та інше умисне невиконання наказу); ст. 404 – опір начальникові.
4-а група	Преступления против военного имущества: а) оставление ружья, порча, проигрыш, продажа или заклад его; б) растрата мундира; в) приведение лошади в негодное состояние с целью уклонения от службы; г) кража имущества из казенных хранилищ; д) растрата казенных денег, а равно недонесение об этом.	а*ст. 411 – умисне знищення або пошкодження військового майна; г* ч.1 ст.410 – викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї...або заволодіння шляхом шахрайства.

Закінчення табл. 1

П/п	Історична форма військово-кримінального законодавства за часів Петра I	Чинна форма ККУ зі змінами і доповненнями (похідна від історичної)
5-а група	Преступления, состоящие в злоупотреблении по службе: а) показание большего числа солдат в своей части против действительного количества с корыстной целью; б) явка на инспекторский осмотр с чужим ружьем; в) отказ в представлении своей части для осмотра.	Автор вбачає, що дану групу за наших часів мають складати військові злочини вчинені з корисливих мотивів.
6-а група	Преступления начальников в отношении подчиненных: а) дурное обращение с подчиненным, влекущее за собой лишение чина; б) неправильное использование солдат в свою пользу на тяжелых работах (за что положено было лишение чести или чина); в) удержание следуемого подчиненным жалованья, вещей и провианта.	а* ч.1, ст. 424 – перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, якщо цим заподіяно шкоду; ч.2 ст.424 – застосування нестатутних заходів впливу щодо підлеглого чи насильства; б, в * ст. 423 - зловживання військовою службовою владою або службовим становищем з корисливих мотивів, чи в інтересах інших осіб;
7-а група	Преступления против местных жителей: а) причинение убытков, оскорбления, нанесения побоїв или ран со стороны постояльца хозяину квартиры или членам его семьи; б) ограбление и разрушение при взятии городов, церквей и других духовных домов; в) причинение обид священникам, детям, женщинам и старикам; г) ломка дворов, потрава на поле хлеба, причинение насилия и прочее.	а, б, в, г* ст. 433 – насильство над населенням у районі воєнних дій (ч.1 - насильство, протизаконне знищення майна, протизаконне відібрання майна під приводом воєнної необхідності, вчинювані щодо населення в районі воєнних дій; ч.2 – розбій, вчинюваний щодо населення в районі воєнних дій).

З вищевикладеного у табл. 1 видно, що військово-кримінальне законодавство за часів Петра I істотно вплинуло на становлення і розвиток чинного військово-кримінального законодавства України, але важко заперечувати і те, що аналізуючи зміст табл. 1 автор приходять до висновку, що правове поле даної сфери кримінального законодавства вимагає суттєвого об'єктивного опрацювання з метою доповнення, удосконалення та оптимізації кримінально-правових норм військового законодавства України.

Важливо зазначити, що «допетрівським» військовим законодавством була передбачена кримінальна відповідальність за вчинення військових злочинів – у особливо суворій формі. «Воинский артикул» передбачав застосування смертної кари у 122 випадках.

За непокору окремих частин війська, чи боягузтво – **повішено** підлягали начальники цих частин та кожний десятій рядовий.

Кваліфіковані види смертної кари полягали в четвертуванні та спалюванні шляхом копітіння на повільному вогні, а також через колесування – в присутності військ.

«**Членовредительные**» **тілесні покарання** були в той час такими:

а) «прожжение языка раскаленным железом»;

- б) «отсечение суставов»;
- в) «отсечение руки и пальцев»;
- г) «отрезание ушей и носа»;
- д) «рванье ноздрей»;
- е) «прибитие ножом или гвоздем руки к виселице».

До болісних тілесних покарань «Артикул» відносив:

- а) «наказание шпіцрутенами»;
- б) «наказание кнутом и батогами» тощо.

Розстріл, як один із видів смертної кари, був введений саме Петром 1.

Заслання на каторгу виражалося у використанні засуджених на тяжких роботах та на галерах.

Позбавлення волі полягало у поміщенні засудженого до в'язниці у профоса (палача).

У покараннях «против чести» вказувалося на шельмування (так звана політична смерть), позбавлення чину, розжалування в рядові, звільнення зі служби, використання офіцера в якості рядового і догана.

Майнові покарання полягали: а) у конфіскації майна, б) у грошовому штрафі; в) вирахуванні з жалування; г) у відшкодуванні збитків.

Ось основний перелік форм кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів за часів Петра 1.

Аналізуючи подальший розвиток військово-кримінального законодавства, автор вважає за необхідне дослідити російське військово-кримінальне законодавство ХІХ ст. Перша половина ХІХ ст., як певний період розвитку військово-кримінального законодавства, ознаменувався прийняттям «Военно-уголовного устава 1839 р., що представляє собою кодифікований збір законів всього попереднього військово-кримінального законодавства. Даний устав поділявся на дві частини. Перша містила військово-кримінальні закони, друга – закони військово-судові. Спеціальні військові злочини, здійснені у військовий і мирний час, були викладені у третьому і четвертому розділах.

Система військових покарань, передбачених «Военно-уголовным уставом 1839 р.», представляла собою такі форми кримінальної відповідальності: **головною мірою** покарання залишалася смертна кара, але вже, як правило, шляхом розстрілу чи повішення та супроводжувалася позбавленням права розпорядження своїм майном перед смертю і шельмуванням (політичною смертю).

Тілесні покарання полягали у прогнанні скрізь стрій і в покаранні батогом, плітями та різками.

Інші покарання даного періоду розвитку військово-кримінального законодавства полягали у призначенні засудженого до каторжних робіт, заслання до Сибіру на поселення, зарахування до штрафних рот, арешт на гауптвахті, розжалування в рядові, позбавлення звання, чина і орденів, вигнання з армії.

Аналізуючи «Военно-уголовний устав 1839 р.» варто зауважити, що система форм військових покарань, передбачених цим кодексом, була непослідовною і нечітко визначеною, а представляла собою суміш різних покарань, види яких зазначено вище. Крім того, негативною рисою була саме неточність багатьох мір покарань (наприклад: «наказать яко преступника указов», «наказать по мере вины» і т.п.) призводило до суттєвого суддівського свавілля. Ще одним суттєвим недоліком була відсутність вказівки на багато видів загальних і військових

злочинів, що призводило до широкого засудження за аналогією. Більше того, третій розділ «Военно-уголовного устава 1839 р.» у значній мірі не відповідав двом розділам, що базувалися в основному на військових артикулах. Це призводило до того, що покарання за військові злочини вчинені у військовий час було слабкіше, ніж за злочини вчинені у мирний час, а в багатьох випадках були відсутні вказівки на кваліфікуючі, пом'якшуючі чи обтяжуючі обставини. З подальшим виданням « Уложения о наказании уголовных и исправительных » 1845 р. недоліки «Военно-уголовного устава 1839 р.» стали ще значнішими, так як розійшлися в таких суттєвих питаннях, як: форма вини, стадії розвитку злочину, співучасть та по формі кримінальної відповідальності за вчинений військовий злочин.

Саме ці обставини і спонукали перегляд усього військово-кримінального законодавства і вже у другій половині XIX ст., а саме 1867 р. була закінчена робота над загальною частиною «Воинского устава о наказаниях», яка в той же рік вступила в дію. Особлива частина цього уставу про покарання була затверджена у 1868 р.

«Воинский устав о наказаниях» 1867-1868 рр., складався з 5-ти розділів:

1. «О преступлениях, проступках и наказаних вообще» – був присвячений питанням Загальної частини військово-кримінального права.

2. «О воинских и других преступлениях по службе военной» – йшла мова про різні військові та інші злочини по військовій службі.

3. «О нарушении обязанности службы во время военных действий и о преступлениях и проступках, совершаемых в местностях, объявленных на военном положении» – про особливі порушення обов'язків військової служби в районі, підпорядкованому головнокомандуючому арміями, командуючому окремою армією чи командирю окремого корпусу, а також про злочини та проступки, вчинені на території, де оголошено військовий стан.

4. «О преступлениях и проступках, общих военнотружущим с лицами гражданского звания, независимо от службы» – був присвячений злочинам і проступкам загальним, вчиненими військовослужбовцями та особами цивільними, незалежно від служби.

5. «О наказаниях в дисциплинарных частях» – трактував покарання осіб, які несли службу в дисциплінарних батальйонах або ротах.

Система покарань, передбачених «Воинским уставом о наказаниях» 1867-1868р., відрізнялась достатньою складністю. Всі покарання поділялись на кримінальні та виправні. Кримінальні покарання були законодавчо поділені на загальні та особливі [3].

До загальних відносились: смертна кара (повішення чи розстріл), заслання на каторжні роботи із застосуванням позбавлення всіх прав статку в обох випадках. Каторжні роботи призначалися на невизначений строк або від 4 до 20 років.

В якості особливих покарань даним Уставом передбачено: смертну кару (шляхом розстрілу і тільки за військові злочини) й ув'язнення у фортеці – без позбавлення прав статку. Ув'язнення у фортеці призначалося на строк від 10 до 20 років і завжди супроводжувалося звільненням зі служби з позбавленням чину.

Негативною рисою даного Уставу, на думку автора, є те, що система так званих кримінальних покарань була заснована на принципі розподілу військовослужбовців на офіцерів і нижчих чинів у негативному сенсі, тобто за одні і ті ж самі злочини особи офіцерського складу несли менше, привілейоване покарання, ніж нижчі за статусом військовослужбовці. В такому ж напрямку враховувалися міра статку винної особи та приналежності до знатних родів.

Позитивом можна вважати вже те, що військове законодавство набувало все більшої структуризації, а покарання за вчинення військового злочину визначалося більш об'єктивно й обґрунтовано без впливу методів покарання інквізиційних судів середньовіччя.

Важливою військовою подією кінця XIX ст. було введення загальної військової повинності у 1874 р., що наклало незначні, але все ж таки зміни у військово-кримінальному законодавстві того часу. Військовий устав у новій редакції був затверджений 27 березня 1875 р. і зміни полягали тільки щодо усунення протиріч у військовому законодавстві у зв'язку із законодавчим нововведенням [1].

Висновок. Вивчаючи та аналізуючи історичний розвиток військово-кримінального законодавства з часів Київської Русі до кінця XIX ст. можна зазначити, що народжуючись та змінюючись військово-кримінальне законодавство набувало достатньо структурованої форми. Удосконалюючись дана сфера кримінального законодавства набувала більш глибокого і об'єктивного тлумачення таких важливих понять у кримінальному праві, як: форма вини, стадії розвитку злочину, співучасть та форма (вид) кримінальної відповідальності за вчинений військовий злочин.

Виходячи з вищевикладеного автор приходиться до висновку, що особливе зацікавлення викликають аспекти:

1. Розмежування форм кримінальної відповідальності за суб'єктом злочину вже на ті часи.

2. Поступова гуманізація форм кримінальної відповідальності за військові злочини.

Наведене дає підстави стверджувати про необхідність подальшого детального вивчення історичних аспектів становлення українського військово-кримінального законодавства з метою удосконалення чинного військово-кримінального законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Васильев Н.В.* Понятие и состав воинского преступления. Наказания за воинские преступления // Воинские преступления: ученик под. редакцией Н.Ф. Чистякова. – М. : Военно-политическая академия им. В.И. Ленина, 1970. – 76 с.

2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка; [7-ме видання., переробл. і допов]. – К. : Юридична думка, 2010. – 1288 с.

3. Свод военных постановлений 1869г. Уставы военно-уголовные. Книга XXII. – Воинский уставъ о наказаниях / Сост. П. Загустинским – Петроградъ : Военная Типография Императрицы Екатерины Великой, 1916 – 95 с.

4. *Солнцев К.И.* Уголовное право. Особенная часть / Воинские преступления / К.И. Солнцев. – М. : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1938. – 72 с.

5. *Чхиквадзе В.М.* Советское военно-уголовное право / В.М. Чхиквадзе. – М. : Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1948. – 452 с.

Чередник В.М. Генезис законодавчого формування кримінальної відповідальності за вчинення військових злочинів починаючи з часів Київської Русі по XIX ст.

У статті наведено історичні аспекти та проаналізовано формування військово-кримінального законодавства за часів Київської Русі до кінця XIX ст.

Ключові слова: військовий артикул, військовий устав, система покарань, форма кримінальної відповідальності, розмежування форм кримінальної відповідальності, загальні покарання, особливі покарання.

Чередник В.Н. Генезис законодательного формирования уголовной ответственности за совершение военных преступлений начиная со времен Киевской Руси до XIX века

В статье приведены исторические аспекты и анализ формирования военно-уголовного законодательства со времен Киевской Руси до конца XIX в.

Ключевые слова: военный артикул, военный устав, система наказаний, форма уголовной ответственности, разграничение форм уголовной ответственности, общие наказания, особые наказания.

Cherednyk V.M. Genesis and legislative history of criminal liability for military crimes starting from the times of Kievan Rus until the end of the 19th century

The article considers the historic aspects and analyses the military criminal legislation from the times of Kievan Rus until the end of the 19th century.

Key words: military articles, military regulations, penalty system, form of criminal liability, demarcation between the criminal liability forms, basic penalties, special penalties.

Стаття надійшла до редакції 19.09.2011.